

Dr Marta Młokosiewicz
Katedra Mikroekonomii
Uniwersytet Szczeciński

NIERÓWNOŚCI DOCHODOWE I WYDATKOWE WŚRÓD GOSPODARSTW DOMOWYCH A PERSPEKTYWY UCZESTNICZENIA NAJUBOŻSZYCH W GOSPODARCE OPARTEJ NA WIEDZY

Wprowadzenie

Zmiany systemowe w Polsce zainicjowane w 1989 roku, oprócz wielu pozytywnych procesów sprzyjających budowie społeczeństwa demokratycznego, spowodowały również narastanie takich społecznych problemów jak bezrobocie, ubóstwo, nierówności dochodowe i w poziomie życia. Współcześnie – w obliczu postępującej globalizacji, tworzenia się społeczeństwa informacyjnego oraz transformacji do gospodarki opartej na wiedzy, problemy te nabierają szczególnego znaczenia.

Prawdopodobieństwo zagrożenia ubóstwem i związanym z nim wykluczeniem społecznym w Polsce – podobnie jak w pozostałych krajach Unii Europejskiej – determinuje głównie miejsce zajmowane na rynku pracy. Największe ryzyko popadnięcia w głęboką biedę jest więc udziałem tych osób (oraz ich rodzin), które zostały wykluczone z rynku pracy na skutek bezrobocia. To praca bowiem jest zasadniczym źródłem dochodów. Godziwe dochody umożliwiają zaś zapewnienie sobie realizacji podstawowych potrzeb, a także systematyczną poprawę warunków życiowych i możliwość pełnego uczestnictwa w życiu społecznym. Szybkie tempo zmian technologicznych, notowane we współczesnych gospodarkach, wymusza szybkie zmiany na rynku pracy, dotyczące także oczekiwań odnośnie kwalifikacji pracowników. Pracodawcy cenią kandydatów do pracy charakteryzujących się wysokimi aspiracjami edukacyjnymi, otwartością na zmiany i gotowością do ciągłego doskonalenia swoich umiejętności. Oprócz wymaganego nastawienia do pracy, liczy się dobre wykształcenie i właściwe kwalifikacje, dla których zdobycia niezbędne są własne nakłady jednostek, w tym także finansowe. Brak takiego przygotowania utrudnia nadążanie za oczekiwaniami pracodaw-

ców, może nawet stać się przyczyną trudności w zrozumieniu rynku pracy oraz funkcjonowania państwa i gospodarki, a także własnych praw i możliwości. Jednostki mogą zostać wykluczone ze społecznego uczestnictwa, nawet jeśli będą miały zapewnione niezbędne minimum dochodowe, gdy zabraknie odpowiedniej struktury instytucjonalnej umożliwiającej ich pełną partycypację w życiu zbiorowym [North, 1997, s. 131-140]. Ważne jest zatem nie tylko przyznanie ludziom odpowiednich praw, ale i stworzenie wszystkim możliwości skorzystania z nich. Wzrost gospodarczy nie musi bowiem oznaczać, że poprawia się sytuacja wszystkich grup społecznych [Thurow, 1996]. Charakter zmian w strukturze współczesnego rynku pracy powoduje, że nie wszyscy są w stanie znaleźć na nim swoje miejsce. Nacisk na indywidualny sukces nie sprzyja instytucjom wspólnotowym, które wspierałyby społeczną integrację osób wykluczonych [Frieske, 1997, s. 208-209]. Zagrożenie nie nadążania za wymogami gospodarki opartej na wiedzy dotyczy zwłaszcza grup już zmarginalizowanych: bezrobotnych i ubogich. Utrzymywanie się znacznego upośledzenia w dochodach i możliwościach wydatkowych ubogich gospodarstw domowych (zwłaszcza tych, które zaspokajają jedynie potrzeby na granicy biologicznego przetrwania) sprzyja ich wykluczaniu z pełnego uczestnictwa w życiu społecznym i gospodarczym – w pierwszej kolejności muszą bowiem być realizowane potrzeby egzystencjalne. W społeczeństwie i gospodarce opartych na wiedzy i charakteryzujących się ciągłymi zmianami oznacza to brak środków do rozwoju kapitału ludzkiego. Wolniejszy przyrost dochodów i możliwości wydatkowych w ubogich rodzinach, niż w gospodarstwach najzamożniejszych – przy jednoczesnym znacznym dystansie dochodowym między obiema grupami – powoduje, że szanse uboższych grup na ich samodzielne włączenie się w proces budowania społeczeństwa informacyjnego, będącego podstawą GOW są coraz mniejsze.

Chcąc stwierdzić, jak (i czy) zmieniał się zakres wykluczenia wśród gospodarstw domowych w ostatnich latach, w niniejszym opracowaniu przeanalizowano – na podstawie dostępnych danych statystycznych – wybrane aspekty warunków życia najuboższych, z punktu widzenia zmian w ich dochodach i możliwościach wydatkowych, na tle dochodów i wydatków osób najzamożniejszych. Zasadniczym celem artykułu uczyniono analizę aktualnych tendencji w kształtowaniu się nierówności dochodowych i wydatkowych pomiędzy najuboższymi, a najzamożniejszymi gospodarstwami domowymi oraz ocenę istniejącego stanu pod kątem perspektyw włączenia najuboższych w rozwój GOW w Polsce. Za okres badawczy przyjęto lata 2001-2004.

Zagrożenie ubóstwem a zmiany w dochodach gospodarstw domowych

W tabeli 1 zaprezentowano dane dotyczące ubóstwa w Polsce na tle wskaźnika zatrudnienia, stopy długookresowego bezrobocia, zmian w PKB oraz dochodach do dyspozycji gospodarstw domowych (z podziałem na najuboższe i najzamożniejsze) w latach 2001-2004¹. Uwzględniono trzy podejścia do mierzenia zjawiska ubóstwa: minimum egzystencji (tzw. ubóstwo bezwzględne, sygnalizujące zagrożenie dla biologicznego funkcjonowania człowieka), ustawową granicę ubóstwa (wyznaczającą próg dochodu uprawniający do ubiegania się o świadczenia z pomocy społecznej) oraz relatywną granicę biedy (czyli tzw. ubóstwo względne, odniesione do średnich miesięcznych wydatków gospodarstw domowych ogółem). Należy przy tym podkreślić, że ubóstwo relatywne odzwierciedla nie tyle rzeczywisty stan biedy, rozumiany jako niezaspokojenie podstawowych potrzeb, co stan nierówności w społeczeństwie pod względem możliwości wydatkowych (czy dochodowych) różnych grup.

Po wzroście zasięgu ubóstwa w początkowym okresie transformacji w Polsce, w latach 1995-1996 nastąpiło wyhamowanie negatywnych trendów powiększania się biedy, po czym od roku 1997 sfera ubóstwa ponownie zaczęła się rozszerzać [Młokosiewicz, 2004, s. 491-494]. Jak wynika z danych zamieszczonych w tabeli 1, wzrost zasięgu ubóstwa (mierzonego według kryterium minimum egzystencji i tzw. ustawowej granicy biedy) oraz nierówności (ilustrowanych wskaźnikiem ubóstwa relatywnego) w latach 2001-2004, zarejestrowano na tle rosnących (aczkolwiek do 2003 roku w tempie malejącym) dochodów dyspozycyjnych gospodarstw domowych, a więc systematycznie poprawiającej się sytuacji materialnej przeciętnej polskiej rodziny. W tym samym okresie wskaźnik zatrudnienia utrzymywał się na względnie niskim (w porównaniu ze średnią unijną) poziomie pomiędzy 44 a 45%, zaś udział długookresowo bezrobotnych wśród bezrobotnych ogółem stale wzrastał powiększając się w analizowanym czasie aż o prawie 10%. Mimo wzrostu PKB, w kolejnych latach nie dziwią więc rosnące wskaźniki ubóstwa, spowodowane w znacznej mierze powiększającym się odsetkiem osób

---

¹ Ze względu na potrzebę zgromadzenia danych porównywalnych, w analizie uwzględniono te, które były dostępne – dotyczyły one lat 2001-2004. Dla lat wcześniejszych niż 2001 r. GUS nie wydawał publikacji, w których uwzględniano by podział na gospodarstwa domowe o najniższych i o najwyższych dochodach w zestawieniu ogółem – stosowano wówczas jedynie podział na najuboższe i najzamożniejsze gospodarstwa pracowników oraz emerytów i rencistów.

wykluczonych długookresowo z rynku pracy. Skala wzrostu okazała się niewystarczająca do wyjścia z biedy dla pozostających w jej sferze; ubóstwo ogarniało także kolejne rodziny. Widoczna w tabeli 1, powiększająca się skala nierówności odzwierciedliła nierównomierny udział wszystkich grup w korzystaniu z „owoców” wzrostu gospodarczego.

Tabela 1. Ubóstwo i dochody do dyspozycji gospodarstw domowych na tle zatrudnienia, bezrobocia długookresowego i zmian w PKB w Polsce w latach 2001-2004

Lp.	Wyszczególnienie	Lata			
		2001	2002	2003	2004
1.	Granice ubóstwa - odsetek osób w gospodarstwach domowych znajdujących się poniżej granicy ubóstwa:				
	Minimum egzystencji	9,5	11,1	10,9 ^a	11,8
	Ustawowa	15,0	18,5	18,1 ^a	19,2
	Relatywna*	17,0	18,4	20,4 ^a	20,3
2.	Przeciętny miesięczny dochód do dyspozycji na 1 osobę w gospodarstwach domowych:				
	ogółem (w zł)	620,47	638,41	654,52	706,34
	rok poprzedni = 100	105,4	102,9	102,5	103,4
	o najniższych dochodach – I grupa kwintylowa - (w zł)	215,45	217,96	221,39	212,43
	o najniższych dochodach – I grupa kwintylowa – rok poprzedni = 100	109,9	101,2	101,6	96,4
	o najwyższych dochodach – V grupa kwintylowa - (w zł)	1261,70	1327,45	1376,54	1453,80
	o najwyższych dochodach – V grupa kwintylowa – rok poprzedni = 100	106,0	105,2	103,7	104,8
3.	Wskaźnik zatrudnienia	45,5	44,1	44,2	45,1
4.	Stopa bezrobocia długookresowego ^b	42,5	47,2	52,5	52,2
5.	Dynamika PKB (ceny stałe)	101,1	101,4	103,8	105,3

* 50% średnich miesięcznych wydatków gospodarstw domowych

^a Dane zmienione w stosunku do wcześniej publikowanych ze względu na zastosowanie nowego systemu ważenia wyników badania budżetów gospodarstw domowych

^b Udział bezrobotnych powyżej 12 miesięcy do ogółu bezrobotnych

Źródło: [Warunki życia ..., 2002, s. 117-118; Warunki życia ..., 2003, s. 119-120; Warunki życia ..., 2004, s. 117-118; Warunki życia ..., 2006, s. 111-116, 194; Roczniki Statystyczne Pracy, GUS Warszawa 2001, 2003, Roczniki Statystyczne RP, GUS Warszawa 2000, 2003, 2005; dane GUS].

Jak wynika z zawartych w tabeli 1 wartości przeciętnych dochodów dyspozycyjnych na osobę w gospodarstwie domowym, 20% osób o najniższych dochodach (I grupa kwintylowa) żyło w analizowanym okre-

się poniżej granicy minimum egzystencji, które na 1 osobę wynosiło 228,25 zł w 2001 roku, 233,25 zł w 2002, 241,00 zł w 2003 roku, zaś 254,50 zł w 2004 roku². Warto też odnotować, że o ile przy wzroście przekraczającym 5% (jaki zanotowano w 2001 r.), dochody dyspozycyjne najuboższych podniosły się w porównaniu z rokiem poprzednim bardziej niż dochody najzamożniejszych 20% osób w gospodarstwach domowych, to w następnych latach – przy znacznie słabszej dynamice PKB, dochody te wzrastały już w tempie dużo wolniejszym niż dochody najzamożniejszych, a w roku 2004 nawet spadły w porównaniu z rokiem poprzednim – mimo rosnących dochodów dyspozycyjnych ogółu gospodarstw domowych. Z danych zawartych w tabeli 1 można ponadto wnioskować, że w roku 2004 przeciętny miesięczny dochód dyspozycyjny 20% osób o najniższych dochodach był 6,8 razy niższy od analogicznego dochodu 20% osób uzyskujących dochody najwyższe. W porównaniu z rokiem poprzednim różnica ta powiększyła się – w 2003 r. wynosiła bowiem 6,2 (w 2002 – 6,1, w 2001 natomiast 5,9).

Z rozkładu dochodów rozporządzalnych w kolejnych latach przedstawionego w tabeli 2 wynika zaś, że w gospodarstwach ogółem 20% osób znajdujących się w najlepszej sytuacji dochodowej w 2004 r. dysponowało ponad 44,3% dochodów całej badanej zbiorowości gospodarstw domowych (w 2003 r. – 43,8%, w 2002 r. – 40,7%, w 2001 r. – 40,4%), podczas gdy 20% osób pozostających w sytuacji najgorszej – niespełna 5,7% (w roku 2003 – 6,1%, w 2002 i 2001 r. – 6,9%). Dane zawarte w tabeli 2 obrazują więc zjawisko poszerzania się nierówności dochodowych pomiędzy najuboższymi a najzamożniejszymi rodzinami w Polsce.

Umieszczony w tabeli 2 wskaźnik miesięcznego wyrównania informuje, jaką część dochodów należałoby przesunąć z grup o wysokich dochodach do grup o dochodach niskich, aby rozkład dochodów był równomierny. Analiza wartości tego wskaźnika w kolejnych latach nasuwa jednoznaczny wniosek o rosnących nierównościach: o ile w roku 2001 potrzeba było 23,4% tego dochodu, aby wyrównać dochody wszystkich grup, to w roku 2004 – już ponad 27%. W omawianym okresie najbardziej pogorszyła się sytuacja dochodowa pierwszych pięciu grup decylowych (przy czym w latach 2003-2004 zwłaszcza pierwszej grupy decylowej), najbardziej zaś poprawiła się sytuacja grupy dziesiątej.

---

² Obliczono jako minimum egzystencji na 1 osobę w gospodarstwach 4 osobowych (2 osoby dorosłe + 2 dzieci do lat 14) na koniec IV kwartału danego roku kalendarzowego.

Tabela 2. Rozkład decylowy dochodu rozporządzalnego w gospodarstwach domowych w latach 2001-2004

Lp.	Grupy decylowe	Lata			
		2001	2002	2003 ^a	2004
1.	Pierwsza	2,3	2,4	2,1	1,7
2.	Druga	4,6	4,5	4,0	4,0
3.	Trzecia	5,7	5,7	5,1	5,1
4.	Czwarta	6,8	6,8	6,2	6,1
5.	Piąta	8,0	7,9	7,3	7,3
6.	Szósta	9,2	9,1	8,7	8,7
7.	Siódma	10,6	10,5	10,3	10,3
8.	Ósma	12,4	12,4	12,5	12,5
9.	Dziewiąta	15,1	15,1	15,8	15,8
10.	Dziesiąta	25,3	25,6	28,0	28,5
11.	Wskaźnik miesięcznego wyrównania	23,4	23,6	26,6	27,1

^a Dane zmienione w stosunku do wcześniej publikowanych ze względu na zastosowanie nowego systemu ważenia wyników badania budżetów gospodarstw domowych

Źródło: [Warunki życia ..., 2002, s. 119; Warunki życia ..., 2003, s. 121; Warunki życia ..., 2006, s. 113].

Rosnące przeciętne dochody dyspozycyjne i powiększający się zasięg ubóstwa były oznaką rosnących nierówności w dochodach i poziomie spożycia gospodarstw domowych. Stwierdzenie to znajduje swoje odzwierciedlenie w tabelach 3 i 4, zamieszczonych w dalszej części niniejszego opracowania.

Struktura wydatków gospodarstw domowych o najniższych i najwyższych dochodach

Zaprezentowana poniżej tabela 3 pozwala dostrzec różnice w wydatkach pomiędzy najuboższymi, a najzamożniejszymi gospodarstwami domowymi w Polsce. Jak wynika z tej tabeli, przeciętne miesięczne wydatki najuboższych gospodarstw domowych były średnio czterokrotnie niższe niż wydatki gospodarstw o dochodach najwyższych – ale w badanym okresie skala nierówności wydatkowych między gospodarstwami z I i V kwintyla powiększyła się: w 2004 i 2003 r. wynosiła ona 4,2, w 2002 r. - 4,1, zaś w roku 2001 – 3,9.

Tabela 3. Wybrane przeciętne miesięczne wydatki na osobę w gospodarstwach domowych o najniższych i najwyższych dochodach w Polsce w latach 2001-2004

Wyszczególnienie	20% osób o najniższych dochodach (I kwintyl)				20% osób o najwyższych dochodach (V kwintyl)			
	2001	2002	2003	2004	2001	2002	2003	2004
Wydatki gospodarstwa domowego (zł)	292,99	293,61	298,04	312,28	1129,49	1209,08	1263,98	1317,81
W ODSETKACH:								
Towary i usługi konsumpcyjne	98,5	98,5	98,3	98,3	93,9	93,6	93,8	93,8
w tym:								
- żywność i napoje bezalkoholowe	45,4	43,7	42,5	42,1	23,2	21,6	20,5	20,7
- napoje alkoholowe i wyroby tytoniowe	3,8	4,0	3,6	3,3	2,7	2,6	2,5	2,5
- towary nieżywnościowe i usługi:								
odzież i obuwie	4,3	4,4	4,3	4,2	5,7	5,7	5,8	5,4
użytkowanie mieszkania i nośniki energii	16,9	17,4	18,5	18,2	18,3	19,3	19,4	19,0
w tym stałe opłaty mieszkaniowe	14,3	14,5	18,3	11,9	14,9	14,6	18,9	14,9
wyposażenie mieszkania i prowadzenie gospodarstwa domowego	3,8	4,0	3,9	3,9	5,6	5,8	5,8	5,5
zdrowie	3,4	3,2	3,2	3,3	4,9	4,9	4,9	5,6
w tym:								
leki	2,2	2,1	2,2	2,1	2,9	3,0	3,0	3,4
usługi medyczne	1,0	0,9	0,9	1,0	1,4	1,3	1,4	1,6
transport	6,6	7,3	7,0	7,6	10,1	10,1	10,4	10,7
łącznie	3,4	3,5	3,7	3,8	4,7	4,8	5,0	4,9
rekreacja i kultura	4,5	4,4	4,6	4,7	8,1	7,9	8,4	8,6
w tym: artykuły przeznaczone do celów edukacyjnych	1,4	1,4	1,3	1,3	0,4	0,4	0,4	0,3
edukacja	0,9	0,9	0,8	0,9	1,7	1,8	1,9	1,8

^a – użytkowanie mieszkania lub domu, zimna woda, energia (elektryczna, ciepła, gaz, opał)

Źródło: [Warunki życia ..., 2002, s. 137; Warunki życia ..., 2003, s. 142; Warunki życia ..., 2004, s. 136; Warunki życia ..., 2006, s. 134].

Jak wynika z tabeli 3, w budżetach gospodarstw z I kwintyla wydatki na żywność stanowiły dwukrotnie wyższy odsetek, niż gospodarstw z kwintyla V. Dla rodzin o najniższych dochodach charakterystyczny był

także większy - w porównaniu z gospodarstwami o dochodach najwyższych - odsetek wydatków na napoje alkoholowe i wyroby tytoniowe. Przeznaczały one średnio 20% mniej (niż najzamożniejsi) swoich wydatków całkowitych na towary nieżywnościowe i usługi. Należy też podkreślić, że aczkolwiek udział wydatków na odzież i obuwie utrzymywał się w analizowanych latach w obu grupach na stałym poziomie (jedynie w 2004 roku nieco się obniżył na skutek obniżenia cen tej grupy towarów), to jednak w gospodarstwach najuboższych był on o ponad 1% niższy niż w gospodarstwach o najwyższych możliwościach wydatkowych. Podobne różnice zanotowano w przypadku wydatków związanych z użytkowaniem mieszkania i opłatami za energię elektryczną. Udział stałych opłat mieszkaniowych w budżetach gospodarstwach z I i V kwintyla kształtował się podobnie i podobnie wzrastał, co wiązało się z obserwowaną ogólną tendencją wzrostu tych opłat. W 2004 roku jednak ze względu na wyższy niż w roku poprzednim wzrost cen towarów i usług związanych z użytkowaniem mieszkania, nastąpiło obniżenie udziału wydatków mieszkaniowych (zwłaszcza związanych ze stałymi opłatami za mieszkanie) w ogólnej puli wydatkowej obu grup – przy czym w większym stopniu spadek ten dotknął gospodarstwa najuboższe. Warto zanotować, że w porównaniu z dysponującymi najwyższymi dochodami, gospodarstwa o dochodach najniższych przeznaczały mniejszy odsetek swoich relatywnie niskich łącznych wydatków na potrzeby zdrowotne, przy czym w 2004 roku różnice te znacznie się powiększyły. Wśród wydatków związanych z ochroną zdrowia, mniejszy - niż w gospodarstwach z V kwintyla – odsetek obejmowały wśród ubogich zarówno wydatki na leki, jak i na usługi medyczne. Jeszcze większe różnice między obiema grupami zaznaczyły się w przypadku zaspokajania potrzeb związanych z transportem.

Jak wynika z tabeli 3, gospodarstwa najuboższe wydawały na cele transportowe niecałe 7 lub 8%, natomiast te o najwyższych dochodach – ponad 10% swoich łącznych wydatków. Udział wydatków na łączność w domowych budżetach obu grup w analizowanym okresie wzrastał, przy czym gospodarstwa najzamożniejsze wydawały na realizację tych potrzeb przeciętnie 1% więcej ze swoich całkowitych wydatków niż osoby najuboższe.

Przeznaczając znaczny odsetek wydatków na zaspokojenie potrzeb podstawowych, gospodarstwa domowe z I kwintyla poświęcały jedynie niecałe 5% swoich całkowitych wydatków na potrzeby związane z rekreacją i kulturą, przy czym najwięcej bo 1,4% (w analizowanych latach) w ich budżecie stanowiły wydatki na artykuły przeznaczone do celów edukacyjnych. W gospodarstwach o najwyższych dochodach odsetek wydatków na rekreację i kulturę w proporcji do ich całkowitych wy-

datków był niemalże dwukrotnie wyższy (w porównaniu z wydatkami rodzin z I kwintyla) i wynosił ponad 8% (w 2004 r. – 8,6%). W przeciwieństwie do gospodarstw najuboższych, wydatki na artykuły przeznaczone do celów edukacyjnych w rodzinach o najwyższych dochodach obejmowały niecałe 0,5% ich wysokich dochodów – w dużo niższym stopniu obciążały więc one budżet tych rodzin. Analizując wydatki na edukację w obu grupach można zauważyć, że w gospodarstwach o najwyższych dochodach przeznaczano na ten cel dwukrotnie wyższy odsetek całkowitych wydatków (do 2%), niż w gospodarstwach najuboższych (około 1%). Należy także podkreślić, że w analizowanych latach w gospodarstwach z V kwintyla udział wydatków na edukację nieznacznie, ale stopniowo wzrósł, zaś w grupie gospodarstw z I kwintyla utrzymywał się na nie zmienionym poziomie.

Dynamika wydatków najuboższych i najzamożniejszych gospodarstw domowych

Przedstawiona poniżej dynamika wydatków gospodarstw o najniższych i najwyższych dochodach obu grup pozwala dla badanego okresu precyzyjniej określić, jakie tendencje (wzrostowe czy spadkowe) dominowały w wydatkach tych gospodarstw domowych na tle rosnących - lecz w coraz wolniejszym tempie – przeciętnych dochodów dyspozycyjnych. Na podstawie danych z tabeli 4 można stwierdzić, że - w porównaniu z rokiem poprzednim - w roku 2001 wydatki w obu grupach spadły, przy czym dla osób o najniższych dochodach był to spadek niższy niż w przypadku gospodarstw o dochodach najwyższych. W następnym okresie wydatki w obu grupach wzrastały, aczkolwiek w rodzinach najuboższych w dużo wolniejszym tempie. Warto odnotowania są jednak coraz większe w kolejnych latach przyrosty wydatków w gospodarstwach ubogich, na tle malejących przyrostów w gospodarstwach najzamożniejszych i podobna tendencja, jak dla wydatków ogółem, pojawiła się w przypadku wydatków na towary i usługi konsumpcyjne.

Wraz z obserwowanym w latach 2000-2003 wzrostem realnych dochodów, w obu grupach następował spadek wydatków na żywność. W roku 2004 wydatki te zaś wzrosły w porównaniu z rokiem poprzednim na skutek niewielkiego spadku dochodów realnych ogółu gospodarstw, spowodowanego wyższym niż przed rokiem wzrostem cen większości towarów i usług, a zwłaszcza żywności i transportu. W analizowanym okresie w obu grupach raczej malały wydatki na napoje alkoholowe i wyroby tytoniowe, przy czym w gospodarstwach z V kwintyla wydatki te zmieniały się niemalże zgodnie z dynamiką wydatków ogółu towarów i usług, tylko w nieco wolniejszym tempie (zob. tabela 4).

Tabela 4. Dynamika wybranych przeciętnych miesięcznych wydatków na osobę w gospodarstwach domowych o najniższych i najwyższych dochodach w Polsce w latach 2001- 2004 (rok poprzedni = 100)

Wyszczególnienie	20% osób o najniższych dochodach (I kwintyl)				20% osób o najwyższych dochodach (V kwintyl)			
	2001	2002	2003	2004	2001	2002	2003	2004
Dynamika wydatków gospodarstw domowych	97,5	100,2	101,5	103,2	93,9	107,0	104,5	101,5
W TYM:								
Towary i usługi konsumpcyjne	97,5	100,1	101,4	103,2	94,4	106,8	104,8	101,7
w tym:								
- żywność i napoje bezalkoholowe	98,4	96,3	98,8	102,6	95,9	99,8	99,1	102,9
- napoje alkoholowe i wyroby tytoniowe	94,6	103,8	92,1	93,6	96,4	102,5	101,3	99,7
- towary nieżywnościowe i usługi	96,8	103,4	104,0	104,2	93,9	109,5	106,7	101,3
- odzież i obuwie	108,0	103,8	99,2	100,5	101,4	106,9	106,3	98,4
- użytkowanie mieszkania i nośniki energii, w tym stałe opłaty mieszkaniowe ^a	93,0	103,3	107,9	101,8	90,1	113,0	105,1	95,8
- wyposażenie mieszkania i prowadzenie gosp. domowego	89,3	101,9	127,7	81,1	85,9	105,4	135,0	98,2
- zdrowie, w tym	105,3	104,9	99,4	103,7	100,8	110,8	104,3	96,8
leki	99,2	95,0	102,6	105,5	94,2	108,2	105,4	109,9
usługi medyczne	95,7	100,0	103,5	100,6	87,5	110,6	104,4	105,7
Transport	103,6	86,5	97,3	238,9	108,9	102,6	108,1	314,9
Łączność	98,4	111,2	97,5	109,9	100,6	107,8	107,2	108,9
Rekreacja i kultura	77,9	102,9	106,1	106,1	80,4	110,4	108,0	99,1
w tym: artykuły przeznaczone do celów edukacyjnych	99,7	98,7	106,0	106,0	94,1	105,1	110,8	105,4
Edukacja	99,0	95,7	97,8	102,8	104,3	102,3	97,8	100,9
	105,8	103,9	92,5	109,3	94,0	114,1	113,6	103,1

^a – użytkowanie mieszkania lub domu, zimna woda, energia (elektryczna, ciepła, gaz, opał)

Źródło: [Warunki życia ..., 2002, s. 138; Warunki życia ..., 2003, s. 143; Warunki życia ..., 2004, s. 137; Warunki życia ..., 2006, s. 135].

W gospodarstwach o najwyższych dochodach zanotowano dużo większe - niż wśród osób z I kwintyla - przyrosty wydatków na towary nieżywnościowe i usługi. W latach 2001-2003 mały u najuboższych wydatki na odzież i obuwie, w przeciwieństwie do odwrotnych tendencji zanotowanych u osób najzamożniejszych. Sytuacja uległa zmianie w 2004 roku, kiedy to mimo ogólnego wzrostu cen, za odzież i obuwie płacono mniej niż w roku poprzednim. Spowodowało to spadek wydatków na tę grupę towarów wśród gospodarstw z V kwintyla, zaś I grupa kwintylowa zwiększyła wówczas wydatki na te cele, uzupełniając dotychczasowe braki powodowane niskimi dochodami. Jak wynika z tabeli 4, po przejściowym spadku w 2001 roku, w latach następnych w obu grupach wzrastał poziom wydatków przeznaczonych na użytkowanie mieszkania i nośniki energii, a zwłaszcza na stałe opłaty mieszkaniowe.

W 2004 roku jednak, na skutek znacznych podwyżek związanych z użytkowaniem mieszkania i nośnikami energii, w obu grupach ograniczono wydatki na te cele w porównaniu z rokiem poprzednim. Wraz z malejącymi przeciętnymi przyrostami realnych dochodów gospodarstw domowych, przyrost wydatków na wyposażenie mieszkania i prowadzenie gospodarstwa domowego wśród osób o najniższych dochodach w kolejnych latach był coraz niższy, a w roku 2003 spadł w porównaniu z rokiem poprzednim. Przeciwna tendencja wystąpiła w gospodarstwach z V kwintyla. W roku 2004 zaś, na skutek spadku realnych dochodów gospodarstw domowych, osoby z tej grupy – mając z reguły gospodarstwa dobrze wyposażone w dobra trwałego użytku - ograniczyły jednak wydatki na te cele. Wobec jednoczesnego spadku cen większości dóbr trwałego użytku, a zwłaszcza sprzętu audiowizualnego, fotograficznego i informatycznego oraz wobec spadku opłat za usługi internetowe, w 2004 roku w porównaniu z rokiem poprzednim, osoby najuboższe zwiększyły natomiast wydatki uzupełniające wyposażenie swoich gospodarstw.

Nieznaczny spadek wydatków na potrzeby związane ze zdrowiem, jaki nastąpił wśród gospodarstw najuboższych w 2001 roku, pogłębił się w roku 2002. W roku późniejszym zanotowano jednak niewielki wzrost wydatków na zdrowie w tych gospodarstwach i ta pozytywna tendencja utrzymała się w roku 2004, głównie na skutek obniżki cen towarów i usług dotyczących higieny osobistej. Po przejściowym spadku w roku 2001, wydatki związane z ochroną zdrowia w rodzinach najzamożniejszych wzrastały zaś w dużo szybszym tempie. Chcąc utrzymać stały udział wydatków na leki i usługi medyczne w całości swoich wydatków, wobec wzrostu cen tych dóbr, najbiedniejsze gospodarstwa domowe wydawały z roku na rok więcej na leki, w 2004 roku zaś znacznie wzrosły ich wydatki na usługi medyczne. W gospodarstwach najzamożniejszych wydatki na usługi medyczne w analizowanym okresie także wzrosły, podobnie jak wydatki na leki – jednakże w przypadku tej grupy osób oznaczało to zwiększenie udziału tych wydatków w ich budżetach domowych.

W porównaniu z rokiem poprzednim, wydatki związane z transportem wzrosły w rodzinach o najniższych dochodach w roku 2002 i – po przejściowym spadku – także w roku 2004. W gospodarstwach z V kwintyla wydatki te w kolejnych latach ciągle zaś zwiększały się, gdy uwzględniono jako punkt odniesienia rok poprzedni. Wobec wzrostu cen usług związanych z transportem, w 2004 roku w obu grupach zanotowano podobny wzrost wydatków na te cele. Wydatki na łączność rosły w gospodarstwach o najniższych i o najwyższych dochodach podobnie, aczkolwiek w gospodarstwach najzamożniejszych przyrosty tych wydatków były większe niż w rodzinach najuboższych. W roku 2004, wobec niż-

szych niż przed rokiem cen w zakresie łączności, gospodarstwa z V kwintyla mogły jednak obniżyć łączne wydatki na te cele, w przeciwieństwie do osób najuboższych.

W obu grupach osób wystąpiły odmienne tendencje w tempie zmian wydatków na rekreację i kulturę. W latach 2001-2002 w gospodarstwach z I kwintyla wydatki te zmniejszały się, natomiast w latach następnych wzrastały w tym samym tempie 6%. W rodzinach najzamożniejszych natomiast, po przejściowym spadku w roku 2001, w kolejnych analizowanych latach zarejestrowano 5-cio i prawie 11-to procentowy wzrost wydatków na rekreację i kulturę, a w 2004 r. znowu wzrosły one o ponad 5%. Na artykuły przeznaczone do celów edukacyjnych gospodarstwa najuboższe przeznaczały z roku na rok coraz mniej, dopiero w 2004 roku wydatki te wzrosły w porównaniu z poprzednim okresem. W gospodarstwach najzamożniejszych przyrosty wydatków tego rodzaju w kolejnych latach były także coraz niższe, a mimo wszystko ich udział w budżetach tych rodzin utrzymywał się na mniej więcej nie zmienionym poziomie, w ubogich zaś spadł. Jak pokazują dane z tabeli 4, inaczej kształtowała się dynamika wydatków na edukację w obu grupach. W rodzinach najzamożniejszych wydatki te (po przejściowym spadku w 2001 roku) w kolejnych latach zwiększały się, ale w tempie malejącym - prawdopodobnie na skutek wzrostu cen usług edukacyjnych. Gospodarstwom z V kwintyla udało się jednak utrzymać udział tych wydatków w wydatkach całkowitych na tym samym poziomie. W gospodarstwach najuboższych zaś od początku badanego okresu wydatki edukacyjne rosły w tempie malejącym, a po przejściowym spadku w roku 2003, w 2004 wzrosły one o ponad 9% w porównaniu z rokiem poprzednim, co pozwoliło utrzymać ich dotychczasowy udział w całości wydatków tych rodzin.

Wnioski

Wraz z powiększającym się zasięgiem ubóstwa w polskich gospodarstwach domowych, w ostatnich latach nasilały się nierówności w rozkładzie dochodów i wydatków. Wzrost gospodarczy nie przekładał się proporcjonalnie na wzrost dochodów i możliwości wydatkowych wszystkich grup gospodarstw, intensywniejszy wzrost dochodów i wydatków dotyczył bowiem grup o najwyższych dochodach. Pozytywne zmiany w przeciętnych dochodach realnych nierównomiernie wpływały więc na strukturę i dynamikę wydatków najuboższych oraz najzamożniejszych gospodarstw domowych, a niewielki spadek realnych dochodów rozporządzalnych, jaki nastąpił w roku 2004 w większym stopniu dotknął osoby o najniższych dochodach. Pomimo jednakowych – spadkowych –

trendów dotyczących udziału wydatków na żywność w całości wydatków gospodarstw najuboższych i najzamożniejszych, znaczny (ponad 40% - owy) udział wydatków na żywność w gospodarstwach o najniższych dochodach uniemożliwiał w tych rodzinach pożądany wzrost odsetka wydatków na towary nieżywnościowe i usługi, w tym na zdrowie, edukację, czy transport. Taka struktura wydatków nie sprzyjała mobilności osób, podnoszeniu przez nich kwalifikacji, czy też inwestycjom w kondycję zdrowotną. Wyższy niż w gospodarstwach najzamożniejszych, udział wydatków na napoje alkoholowe i wyroby tytoniowe w gospodarstwach ubogich, w zestawieniu z wysokim udziałem wydatków na żywność w całości wydatków tych rodzin oraz na tle ich niskich możliwości wydatkowych (także w odniesieniu do potrzeb związanych z ochroną zdrowia), mógł oznaczać znaczne zagrożenie tych gospodarstw uzależnieniem od nałogów i wynikającymi z tego zachowaniami patologicznymi, które w swoich konsekwencjach nie sprzyjają samodzielnemu wychodzeniu z ubóstwa i radzeniu sobie na rynku pracy. Optymizmem napełnia fakt, że w analizowanym okresie wydatki na napoje alkoholowe i wyroby tytoniowe wśród najuboższych raczej zmniejszały, co było podobną tendencją, jak wśród gospodarstw najzamożniejszych.

Niski udział wydatków na zdrowie, leki i usługi medyczne w gospodarstwach o najniższych dochodach – niższy niż w gospodarstwach najzamożniejszych i utrzymujący się na stałym poziomie, wobec wzrostu jego udziału w budżetach gospodarstw z V kwintyla – przy jednocześnie niższych od minimum egzystencji przeciętnych dochodach dyspozycyjnych najuboższych – sprzyjał zaś gorszemu stanowi zdrowia osób w tych rodzinach, decydującemu oprócz wykształcenia i kwalifikacji, o możliwościach podjęcia i utrzymania pracy. Niższy udział wydatków na użytkowanie i wyposażenie mieszkania oraz prowadzenie gospodarstwa domowego w rodzinach o najniższych dochodach, w zestawieniu z gospodarstwami o dochodach najwyższych, sugeruje że osoby ubogie były zmuszone do przeznaczania większej części swych budżetów na potrzeby najbardziej podstawowe – mając przy tym problemy z realizacją innych, równie istotnych co żywność, czy też transport. Niższy odsetek wydatków na transport i łączność w budżetach ubogich gospodarstw na tle odsetka rozchodów gospodarstw najzamożniejszych na te cele, nie sprzyjał postawom przedsiębiorczym najbiedniejszych nakierowanym na poszukiwanie pracy oraz utrudniał ich prawidłowe funkcjonowanie w społeczeństwie ze względu na mniejsze środki finansowe na potrzeby związane z przemieszczaniem się i komunikowaniem z innymi (np. przez Internet), dla podtrzymywania partycypacji społecznej. Należy jednak zwrócić uwagę, że choć tempo wzrostu wydatków na łączność w ubogich rodzi-

nach było w analizowanych latach zbliżone do rejestrowanego w rodzinach najzamożniejszych, to wydatki na transport wzrastały wśród osób z I kwintyla nieco szybciej, aniżeli wśród osób o najwyższych dochodach. Niski udział wydatków na rekreację i kulturę w wydatkach całkowitych ubogich rodzin, niemal o połowę niższy, niż wśród najzamożniejszych, ograniczał uczestnictwo społeczne ubogich. Warto jednak podkreślić, że w analizowanym okresie nastąpiły korzystne tendencje przyrostu tego rodzaju wydatków w tempie nawet zbliżonym w 2004 roku do dynamiki wydatków gospodarstw o najwyższych dochodach. Znikomy odsetek wydatków na edukację (o połowę niższy i rosnący wolniej niż w gospodarstwach najzamożniejszych), nie ułatwiał natomiast ubogim dostępu do wiedzy przez doksztalcanie się, nie sprzyjał nadszyciu za wymogami społeczeństwa informacyjnego w takim tempie, jak najlepiej sytuowani.

Dokonana w niniejszym opracowaniu analiza wskazała, że realne prawdopodobieństwo wykluczenia społecznego najuboższych, deprecjacji ich wiedzy i umiejętności, w analizowanych latach nie malało, lecz w wielu aspektach nasilało się, nawet pomimo wzrostu realnych dochodów, jakimi dysponowały przeciętne gospodarstwa domowe. W skali całej gospodarki nie sprzyjało to kreowaniu uwarunkowań dla szybszego rozwoju, a narastające wartości wskaźników biedy, długookresowego bezrobocia i nierówności oznaczają, że wręcz pogłębiało trudności w rozwoju gospodarki, poprzez wyłączenie coraz większej ilości osób z możliwości pełnego uczestnictwa w życiu społecznym i gospodarczym. Szczególnie niepokojąca jest sytuacja dzieci i młodzieży z rodzin o najniższych dochodach i wydatkach. W gospodarce opartej na wiedzy, ci młodzi ludzie są w dużej mierze skazani na odtwarzanie „kultury ubóstwa”, nie mając środków i możliwości do rozwoju swojego ludzkiego kapitału.

W grudniu 2000 roku Rada Europejska w Nicei w tzw. Agendzie Społecznej przyjęła za zasadniczy cel w zakresie zwalczania ubóstwa i wykluczenia społecznego dążenie do „bardziej spójnego społeczeństwa i równych szans dla wszystkich”. Nowa Agenda Społeczna, przyjęta przez Komisję Europejską w 2005 roku (i obejmująca okres do roku 2010), przewiduje modernizację modelu społecznego w Europie w oparciu o realizację założeń Strategii Lizbońskiej. W dokumencie tym zakłada się konieczność gwarancji zatrudnienia i zwiększenie szans na jego osiągnięcie, w oparciu o dynamiczny wzrost gospodarczy, osiągnięty dzięki modernizacji rynku pracy poprzez innowacje i nowe technologie oraz zwiększenie ochrony socjalnej. Przyjmuje się także, że możliwe jest pogodzenie wymogów szybkiego rozwoju ekonomicznego z realizacją celów społecznych (bezpieczeństwo zatrudnionych, ich dostęp do sfery publicznej, pomoc wykluczonym społecznie) [Europejska Agenda Społeczna, [http](http://)].

Wydaje się, że także w Polsce należałoby przywiązywać większą wagę do tworzenia rozwiązań godzących efektywność ekonomiczną z równowagą społeczną, a nakłady na edukację, zdrowie, niezbędną ochronę socjalną najuboższych, doskonalenie zawodowe, w postaci transferów społecznych powinny być traktowane jako inwestycje. Warto byłoby dostrzec, że polityka społeczna to nie tylko koszty, ale i korzyści. Zaniedbania w tej dziedzinie oznaczają bowiem koszty zmniejszenia konkurencyjności na skutek znacznego odsetka osób w społeczeństwie nie uczestniczących w edukacji w stopniu wystarczającym dla zdobycia potrzebnych na rynku pracy kwalifikacji, a także koszty walki z przestępczością i funkcjonowania grupy ludzi wykluczonych z głównego nurtu życia społecznego.

LITERATURA

- Frieske K.W., *Bieda – miary i interpretacje*, [w]: *Polska bieda II. Kryteria. Ocena. Przeciwdziałanie*, S. Golinowska (red.), IPiSS, Warszawa 1997.
- Młokosiewicz M., *Problem ubóstwa a zasada subsydiarności i system gospodarczy*, [w]: *Systemy gospodarcze i ich ewolucja. Kraje postsocjalistyczne*, S. Swadźba (red.), Wydawnictwo Uczelniane Akademii Ekonomicznej w Katowicach, Katowice 2004.
- North D.C., *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, Cambridge 1997.
- Roczniki Statystyczne Pracy, GUS, Warszawa 2001, 2003.
- Roczniki Statystyczne RP, GUS, Warszawa 2000, 2003, 2005.
- Thurow L., *The Future of Capitalism*, Nicholas Brealey Publishing, London 1996.
- Warunki życia ludności w 2001 r.*, GUS, Warszawa 2002.
- Warunki życia ludności w 2002 r.*, GUS, Warszawa 2003.
- Warunki życia ludności w 2003 r.*, GUS, Warszawa 2004.
- Warunki życia ludności w 2004 r.*, GUS, Warszawa 2006.
- Europejska Agenda Społeczna, <http://www.pms.gov.pl/index.php?gid=435>.

Streszczenie

Utrzymywanie się znacznego upośledzenia w dochodach i możliwościach wydatkowych ubogich gospodarstw domowych (zwłaszcza tych, które zaspokajają jedynie potrzeby na granicy biologicznego przetrwania) sprzyja ich wykluczaniu z pełnego uczestnictwa w życiu społecznym i gospodarczym – w pierwszej kolejności muszą bowiem być realizowane potrzeby egzystencjalne. W społeczeństwie i gospodarce opartych na wiedzy i charakteryzujących się ciągłymi zmianami oznacza to brak środków do rozwoju kapitału ludzkiego. Wolniejszy przyrost dochodów i możliwości wydatkowych w ubogich rodzinach, niż w gospodarstwach najzamożniejszych – przy jednoczesnym znacznym dystansie dochodowym między obiema grupami – powoduje, że szanse ubogich

na ich samodzielne włączenie się w proces budowania społeczeństwa informacyjnego, będącego podstawą GOW są coraz mniejsze. Chcąc stwierdzić, jak (i czy) zmieniał się zakres wykluczenia wśród gospodarstw domowych w ostatnich latach, w niniejszym opracowaniu przeanalizowano wybrane aspekty warunków życia najuboższych, z punktu widzenia zmian w ich dochodach i możliwościach wydatkowych, na tle dochodów i wydatków osób najzamożniejszych. Zasadniczym celem artykułu uczyniono analizę aktualnych tendencji w kształtowaniu się nierówności dochodowych i wydatkowych pomiędzy najuboższymi a najzamożniejszymi gospodarstwami domowymi oraz ocenę istniejącego stanu pod kątem perspektyw włączenia najuboższych w rozwój GOW w Polsce. Za okres badawczy przyjęto lata 2001-2004.

Income and Expenditure Inequalities among Households and Perspectives of Participation the Poorest in Knowledge-Based Economy

Summary

Keeping considerable impairment in incomes and expenditure possibilities of poor households (especially those who satisfy their needs only on the minimum existence level), favours their exclusion from full participation in social and economical life – at first man have to achieve an existence needs satisfaction. In society and economy based on knowledge and characterized by continuous changes it means lack of means for human capital growth. Slower income and expenditure possibilities growth in the poorest families than in the richest households – with simultaneous big income distance between both groups – causes decreasing opportunities of bringing poor people by themselves into a process of building information society and knowledge-based economy. Author of this paper wanted to present how changed the scale of exclusion between Polish households last years. The aim of this article is to analyse current tendencies in income and expenditure inequalities between the poorest and the richest households and also evaluation of existing state and perspectives of participation the poorest in growth of knowledge-based economy in Poland. As research period were accepted years 2001-2004.